

UDK 94(477) "1931/1939"

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.18>**Сергієнко С. Ю.**Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля

ВІДОБРАЖЕННЯ ОСОБИСТИХ ВІДНОСИН УКРАЇНЦІВ У 1930-І РОКИ У МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті на основі аналізу мемуарної літератури висвітлено процес впливу історичних реалій 30-х років ХХ століття на особисті відносини людей у межах української державності, яка існувала на той час. Автор зауважив, що мемуари, які потрапили під вплив державної цензури, обходять проблеми насильницької колективізації і Голодомору, а також масових політичних репресій. Тому абсолютна більшість розглянутих у статті мемуарів – це ті, що не зазнали державної цензури. Однак, розглянуті і спогади, на які вона явно вплинула. У них також знаходиться матеріал, що дає змогу певною мірою розкрити поставлену проблему. Автор при цьому наголошує, що під час аналізу мемуарних робіт намагався враховувати не тільки фактичний матеріал і теоретичні роздуми, але й особистість мемуариста, його соціальний стан у 1930-і роки та в період написання мемуарів і, звичайно, вплив на зміст споминів державної цензури й так званого «внутрішнього цензора». Усі невідцензурні мемуари стверджують, що особисті відносини у тридцяті роки суттєво відрізнялися від взаємин у двадцяті роки. Якщо двадцяті роки у мемуарах подаються як період відносно вільного особистого спілкування, то, за свідченнями мемуаристів, у тридцятих влада зробила все, щоб це спілкування було під її контролем. Підкреслено, що подібний стан був на території всього СРСР, але в Україні тиск влади був найбільш брутальним. Саме з тридцятих років значно посилюється процес стримування розвитку української культури і відвертого гоніння національної інтелігенції. Якщо в Росії термін «ворог народу» застосовували лише до представників так званих «ворожих» класів, то в Україні цей термін, перш за все, відносився до тих, хто відстоював інтереси нації. Таких влада вважала націоналістами, лютими ворогами інтернаціоналізму, який був одним із наріжних каменів більшовицької теорії. Тобто націоналіст, без сумніву, вважався «ворогом народу». Наводяться приклади переслідування діячів української культури саме за «буржуазний націоналізм» і подаються факти, як це впливало на особисте спілкування українців. Зокрема, наголошено, що наприкінці тридцятих років людину могли звинуватити у націоналізмі лише за те, що вона спілкувалася українською мовою. Матеріали мемуарів свідчать, що люди в ці роки боялися відкрито висловлювати свої думки в особистому спілкуванні. Щирість навіть у відносинах приятелів була дозованою і виключала виказування думок, що могли бути тлумачені як антирадянські. Автор виділив думку одного з мемуаристів, що члени керівної партії у відносинах з пересічними людьми керувалися не тільки партійною дисципліною, а й жорстокістю і нелюдністю. У статті подані факти впливу насильницької колективізації і Голодомору на взаємини людей. Також висвітлені особисті відносини українців в місцях позбавлення волі. Наголошено, що масові політичні репресії негативно впливали на особисті стосунки у родинах. Автор дійшов висновку, що страхітливі події тридцятих років вплинули на поведінку людей і в подальші десятиліття.

Ключові слова: особисті відносини; тридцяті роки; влада; Голодомор; мемуари; репресії.

Постановка проблеми. Особисті відносини між індивідами існують стільки, скільки існує людство. Від них багато в чому залежить здатність держави і суспільства стимулювати різнобічну діяльність громадян, залагоджувати конфлікти і таким чином забезпечувати нормальний розвиток людської спільноти. Водночас цей розвиток стимулює зміни в особистих відносинах індивідів. Всі, хто знайомий з історією, мають

уявлення про те, що в давні віки особисті відносини відрізнялися від тих, які панували в середньовіччя, а середньовічні особисті стосунки були не такими, як в нову добу і, звичайно, відрізнялися від нашого часу. Вони пристосовувалися до нових обставини і водночас впливали на них. Українці не були виключенням у цьому процесі. Наші особисті стосунки також змінювалися з плином часу. Найбільше це було відчутно у періоди соціальних

потрясінь. Одним із таких потрясінь став процес насильницької колективізації і викликаний нею Голодомор, а також масові політичні репресії 1930-х років. Ці явища не могли не вплинути на особисті відносини українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні опубліковано чимало історичних досліджень, у котрих висвітлюються різні проблеми періоду 1930-х років [1; 2; 3 та ін.]. Водночас автор статті не знайшов праць, які б повною мірою розкривали роль мемуарної літератури у дослідженні історії особистих взаємин на теренах української державності зазначеної доби.

Постановка завдання. Метою статті є спроба більш детально розкрити проблему на основі аналізу мемуарної літератури, у котрій можна знайти те, що неможливо відшукати у документах архівних фондів. Розглянути в одній статті всю мемуарну літературу неможливо. Тому автор зупиниться на аналізі лише тих робіт, які, на його погляд, досить об'єктивно характеризують особисті відносини у 30-і роки ХХ століття.

Під час аналізу мемуарних робіт автор намагався враховувати не тільки фактичний матеріал і теоретичні роздуми, але й особистість мемуариста, його соціальний стан у тридцять роки та в період написання мемуарів і, звичайно, вплив на зміст спогадів державної цензури й так званого «внутрішнього цензора».

Виклад основного матеріалу. Практично у всіх мемуарах, які не зазнали цензурного впливу, зазначається, що тридцять роки значно змінили особисті відносини людей в Україні. Якщо двадцять роки у мемуарах подаються як період відносно вільного особистого спілкування, то, як свідчать автори, в тридцять влада зробила все, щоб це спілкування було під її контролем. Не можна не зауважити, що подібний стан був на території всього СРСР, але в Україні тиск влади був найбільш брутальним. Саме з тридцятих років значно посилюється процес стримування розвитку української культури і відвертого гоніння національної інтелігенції. Якщо в Росії термін «ворог народу» застосовували лише до представників так званих «ворожих» класів, то в Україні, перш за все, цей термін відносився до тих, хто відстоював інтереси нації. Таких влада вважала націоналістами, лютими ворогами інтернаціоналізму, який був одним із наріжних каменів більшовицької теорії. Тобто націоналіст, без сумніву, вважався «ворогом народу». Говорити про великодержавний російський шовінізм у тридцять роки поступово стало поганим тоном. Якщо він і згадувався, то, як

правило, лише в історичному ракурсі. Український же націоналізм став підставою для звинувачення у будь-яких злочинах людей, котрі відстоювали навіть у межах більшовицького бачення українську культуру. Свідок тодішніх подій Д. Гуменна, характеризуючи обставини життя української інтелігенції, прямо ставила питання: «Чого це, як тільки що українське, то вже й «буржуазний націоналізм»? А де ж є у нас буржуазія?» [4, с. 487].

Г. Костюк у своїй праці «Зустрічі і прощання» говорить, що наприкінці 1933 року його «з видавництва звільнили як «націоналіста» [5, с. 434] лише за те, що він відстоював вільний розвиток культури рідного народу.

Пише про обвинувачення його в «українській націоналістичній контрабанді в гуртку історії партії» і Іван Майстренко [6, с. 257]. Він же наводить факт переслідування поета В. Сосюри, якого «тоді гостро критикували за «буржуазний націоналізм» у поемі «Розгром», яка так і не була надрукована. Але журнал (забув який саме) надрукував критику і навіть навів як доказ націоналізму строфу з поеми. Розумно зробив. Я повторив її студентам на лекції, виразно продеклямувавши: Той каже – «я великорос» – так гордо, радісно, пихато... А я стою, немов проклятий, дитина українських гроз» [6, с. 257]. В особистому спілкуванні з В. Сосюрою І. Майстренко порадив йому виїхати на деякий час з України, щоб уникнути арешту. Сосюра відповів, що «не можна поетові відриватися від мовної стихії свого народу» [6, с. 258]. Мова – основа особистого спілкування і саме вона є найголовнішим показником існування нації. Переслідування мови є засобом знищення нації і, таким чином, знищення особливостей спілкування людей, що складають один народ. І. Гончар відзначає у спогадах, що, коли особисті відносини між людьми погіршувалися, то наприкінці тридцятих років проявлялася така форма приниження опонента, як звинувачення в націоналізмі на тій основі, що людина розмовляє українською мовою [7, с. 215].

Освічених українців, які намагалися зберегти мову свого народу, переслідували. О. Семененко згадує, що в Україні «грамотних українців не підпускали навіть до технічної перекладацької роботи» [8, с. 134]. У своїх мемуарах Ю. Смолич підкреслив, що така знакова тоді фігура всесвітнього комуністичного руху, як Мате Залка (генерал Лукач), з великою ненавистю відносився до націоналізму. У тридцять роки Ю. Смолич і М. Залка певний час проживали в селі Білики на Полтавщині. Залці у свій час дуже сподобався

роман Смолича «Фальшива Мельпомена», в якому висміювалися націоналісти. Він дав певні поради Смоличу, як краще викрити «ворожу сутність націоналізму» [9, с. 419–422]. Ю. Смолич розлого описує ненависть Залки до націоналізму. Мемуари писалися в шістдесяті роки. Формально в Україні було побудовано соціалізм, де не може бути націоналізму, оскільки вважалося, що права кожної нації враховані і повністю впроваджені в життя. Однак, Смолич фактично закликає бити націоналістів. Ця риса його творчості сягає корінням тридцятих років, коли він, схоже, завдяки своїй позиції у даному питанні, оминув репресії, що торкнулися абсолютної більшості українських письменників. Із контексту спогадів можна зробити висновок, що особисті відносини Ю. Смолича і М. Залки певною мірою будувалися на несприйнятті українського націоналізму. Але навіть Ю. Смолич змушений був визнати, що видатного українського кінорежисера О. Довженка звинуватили в українському націоналізмі тільки за те, що він боротьбу проти націоналізму вів з позицій національної гордості, виявлення і розвитку всіх самобутніх національних рис і особливостей свого народу, що в живих людях він бачив не тільки їх соціальний, а і національний характер [9, с. 174].

Під тиском реалій життя частина української інтелігенції впала в конформізм, відмовилася від боротьби з утисками національної культури. Так, у двадцяті роки І. О. Соколянський був активним учасником «українізації», а в 1930 році став членом суду над СБУ. Хоча це його не врятувало: у 1938 році він був репресований. Коли ж у 1939 році вийшов із в'язниці, то різко змінив свої погляди. «Українського педагога, українця Соколянського не стало» пише О. Семененко. І. Соколянський в особистому спілкуванні перейшов на російську мову. Навіть лист до свого приятеля О. Довженка, з яким вони раніше спілкувалися українською, він написав російською мовою [8, с. 196]. Тобто особисті відносини набрали нової форми, рідна мова у спілкуванні була відкинута.

Цікавими є свідчення Ю. Шевельова щодо впливу соціальної атмосфери тридцятих років на особисте спілкування громадян у Харкові: «У гості один до одного ми не ходили. І ніколи було і нікуди, бо більшість з нас тулилася кожний з родиною в одній кімнаті. Та й від 1933 року починаючи, ми воліли менше заходити в розмови з колегами, бо досвід показував, що коли заарештовували одного, невдовзі забирали й тих, з ким він зустрічався» [10]. Далі пояснення: «Соціального життя в західному сенсі не було та й не могло бути,

бо сексотом міг бути кожна друга особа, а в більшому товаристві хтось був би напевне. Це ж були тридцять років, тридцять третій ще не забувався, а незабаром вже насувався тридцять сьомий» [10]. У ці роки, підкреслює очевидець, «так рідко робилися дружби, коли кожний сторонився другого» [10]. І взагалі, «люди уникали показуватися групами та й просто цуралися знайомств» [10]. Щирість у відносинах навіть приятелів була дозваною і виключала виказування думок, що могли бути тлумачені як «антирадянські». «Як типово для сталінських часів, ми не розмовляли на політичні теми», зазначає Ю. Шевельов про спілкування з приятелькою в тридцять років [10]. Коли в бесіді зі своїм приятелем Ю. Шевельов якось виказав жарт з політичним підтекстом, то в очах співрозмовника чітко виразився жах і він перевів бесіду на іншу тему [10]. Ю. Шевельов у своїх спогадах дійшов висновку, що «кривити душею радянський громадянин повинен так чи так день-у-день» [10]. «Вільного вислову люди боялися» [10]. «Радянський режим навчив не надто розпатякуватися» [10]. Тридцять років вплинули і на особисті відносини у керівній партії. Досвід роботи, стверджує автор мемуарів, учив членів керівної партії «не тільки дисципліни, а й жорстокості і нелюдяності» [10]. Це підтверджує і один з очільників СРСР В. Молотов, який говорив у 1972 році, що все своє життя вважав, що більшовики повинні були відчуратися добра. «Якщо б більшовики були добрими, не було б більшовиків ніколи» [11]. Тобто в основу стосунків комуністів закладався саме такий фундамент, який став основою і для особистого спілкування з пересічними громадянами.

Про це свідчить і Л. Копелєв, який у 1932 році був у складі загону по вилученню хліба у селян. Він стверджує, що у селян, які не виконали план заготівлі хліба, проводилося «беззаперечне вилучення», коли у господаря забирали буквально все. «Всі цінності і надлишки одягу», ікони з окладами, самовари, килимки з картинками, навіть металевий посуд. Особисте спілкування з селянами в таких випадках було не простим і дуже напруженим. «Було дуже важко все це бачити і чути. І тим більше самому приймати участь. Хоча ні, бути бездіяльно присутнім було ще важче, ніж тоді, коли намагався когось вмовляти, щось пояснювати. І вмовляв себе, пояснював собі. Не можна піддаватися жалості, яка розслабляє. Ми творимо історичну необхідність. Виконуємо революційний обов'язок. Добуваємо хліб для соціалістичної вітчизни. Для п'ятирічки» [12]. Л. Копелєв

підкреслює атмосферу ненависті, яка панувала в селі у результаті дій влади щодо конфіскації хліба у селян. Кричали в розпачі жінки, їм вторили діти. «Я бачив погляди чоловіків: перелякані, благальні, ненависні, тупо байдужі, погашені відчаєм або ж поблискуючі напівбожевільною, злою хоробрістю: – Беріть. Забирайте. Все беріть. От ще в печі горщик борщу. Хоч пустий, без м'яса. А все ж таки: буряки, картопля, капуста. І посолений! Забирайте, товариші-громадяни! Ось почекайте, я роззуюсь... Чоботи, хоч латані-перелатані, а може ще згодяться для пролетаріату, для дорогої радянської влади...» [12]. Мемуарист наводить приклад, які прокляття доводилося вислуховувати так званим активістам, котрі вилучали хліб у селян: «Будь ти проклятий, сучий син! Зараза! Холера! Щоб ти здох як жаба на болоті! Щоб тобі за кожну мою сльозу болячки на морді. Щоб тебе сухоти душили, як ти мене душив! Гадюче насіння! Бандит! Щоб тобі очі повилазили! Щоб ти своєю кров'ю захлинувся! Та щоб ви всі добра не бачили, злодіяки, грабіжники, босяки прокляті! Щоб ви всі повиздахали, щоб ваші матері собі очі виплакали на ваших поганих могилах!» [12].

Так будувалися особисті відносини представників влади і селян, які складали на той час абсолютну більшість населення. Молоді люди, котрі виступали від імені влади, отримавши подібний досвід, з часом ставали керівниками і застосовували його у спілкуванні з підлеглими.

Г. Костюк свідчить про вплив репресій на відносини у літературному середовищі, називаючи умови «в яких мусіло рости і діяти тодішнє молоде покоління», «диявольськими». Зокрема, наведені факти, коли НКВД розробляло спеціальні операції, які мали за мету розірвати приязні особисті відносини між літературним наставником і його учнем [5, с. 120]. Чимало уваги приділяє автор і спілкуванню письменників під час дружнього застілля. При цьому показує різницю між застіллям у двадцяті і тридцяті роки, наголошуючи, що в тридцятих на відміну від двадцятих панувала взаємна підозріливість [5, с. 254, 345, 347, 497].

Г. Костюк висвітлює і особисті стосунки в колі молодих вчених-гуманітаріїв [5, с. 416–417]. Мемуарист зупиняється на характеристиці особистих відносин українців у концентраційних таборах на Півночі Росії. Зокрема, він розповідає про бесіди у 1937 році з ув'язненим полтавчанином Ф. Пізняком, який був «людиною розумною, критично думаючою і політично свідомою» [5, с. 569]. В одній із бесід Ф. Пізняк пояснив, чому українців тримають в таборах і

винищують. «Тому, що ми маємо свідомість української людини, яка збуджена революцією, випросталась на весь зріст і владно вимагає права на власне буття» [5, с. 571]. Висвітлює Костюк, як обставини табору вплинули на особисте спілкування земляків. У 1939 році його запросив до себе в землянку один харків'янин. Справа була в тому, що він був вже «вільнонайманим» і незабаром від'їзжав до Харкова і вирішив пригостити земляка. Обідали «у великому піднесенні. Але не торкалися нічого сучасного, болючого... Ми вже звикли жити замкнено й заховано» [5, с. 627]. Однак, з людьми, яким повністю довіряли, бесідували відверто. Так, в одній із особистих бесід зі своїм колишнім однокурсником з кременецького робітфаку Малафієм приятелі зачепили тему відповідальності за злочини, що чинила влада і досить відверто виказали своє несприйняття методів більшовиків [5, с. 634]. Описана особиста розмова з в'язнем із Західної України, якого невдовзі після входження західноукраїнських земель до СРСР, разом з тисячами земляків привезли до північних концтаборів. Ось уривок з цієї розмови. «Що це за люди? Звідки їх навезли? – Це переважно польські офіцери і жовніри... – Я не розумію. Та вони ж не воювали проти Радянського Союзу. За що ж їх було арештовувати? – За що? Офіцери й поляки – і цього досить. – А ви поляк? – Ні, я українець з Західної. – Ви вільнонайманий чи ув'язнений? – Ув'язнений... – То українців теж заарештовували: – питаю вже українською мовою. – То ви українець? – замість відповіді питає він мене з радістю. – Українець... – Звідки ви походите? – З Києва... Мій розмовник явно був схвилюваний» [5, с. 649]. Розповідає Костюк і про спілкування зі своїм слідчим, який належав до українського народу. І це спілкування підсумовує так: «Я давно вже мав переконання, що земля українська, стоптана ворогами й щедро змочена кров'ю народу її, родить і добро, і зло, і патріотів, і зрадників, і добродійців, і катюг» [5, с. 603]. Г. Костюк визнає, що деякі письменники під тиском репресій писали на колег наклепницькі звинувачення, які служили владі для обґрунтування жорстокого переслідування української інтелігенції і як наслідок не могли не спотворювати особистих відносин у письменницькому колі [5, с. 487, 492]. Часом особисті відносини письменників переходили у образливу сварку і навіть бійку [5, с. 299].

Про подібне зазначає і В. Сосюра: «Коли мені передали фразу дружини Микитенка: «Сосюра!? Та це ж фашист!», – то я, узнавши, що її брата було заслано, як крупного спекулянта в Соловки,

зустрів її з холоуєм Микитенка Дубровським і сказав їй: «Я тобі покажу, чортова спекулянтка, який я фашист!» [13, с. 262]. На письменницьких зборах один із колег кричав на Сосюру з трибуни: «Мерзотник!» [13, с. 262]. В. Сосюра дав переконливі свідчення охолодження особистих відносин між письменниками у випадку переслідування одного із них владою. Колеги ставали в такому випадку «байдужими і чужими». «Зі мною боялися навіть вітатися («Не сьогодні-завтра он будет арестован...»))» [13, с. 276–277]. В. Сосюра показав, як в особисті відносини інтелігентів втручалася держава. Зокрема, влаштовувалися провокації на дружніх вечірках, а також в будь-яких інших ситуаціях за допомогою добрих знайомих переслідуваного [13, с. 265]. Про те, що В. Сосюра був оточений численними сексотами і був необережним у своїх висловлюваннях при спілкуванні, пише І. Майстренко [6, с. 258]. Про необережність у прилюдних висловлюваннях поета зауважує і Д. Гуменна [4, с. 486–487]. Автобіографічний твір В. Сосюри носить сповідальний характер і важко запідозрити його у свідомому перекручуванні фактів, що в інших авторів часом трапляється. Сосюра є одним з небагатьох радянських письменників, який залишив свідчення про особисті відносини людей під час Голодомору [13, с. 254–257]. Однак, він не висловився щодо причин цієї жахливої трагедії, хоча, можливо, це було результатом редакторської правки.

На відміну від В. Сосюри Д. Гойченко прямо вказав, що причиною Голодомору було нещадне пограбування державою українського селянства [14]. Д. Гойченко торкнувся і такої проблеми, як вплив держави при посередництві вчителів на особисті взаємовідносини батьків і дітей. Місцевий партійний функціонер дав завдання вчительці-комсомольці з'ясувати, де селяни ховають від влади хліб. Виявилося, що вчителька вже займалася подібними справами за дорученням ГПУ, коли влада конфісковувала у населення золоті вироби. Вчителька добре знала своїх учнів і швидко, за допомогою хитрощів, досягла поставленої мети. Діти виказали, де їх батьки ховають хліб. Коли вражений очевидець констатував, що діти стараннями вчительки перетворилися не тільки в убивць своїх батьків, але і самих себе, то партійний функціонер заявив: «Будь-які жертви в ім'я інтересів держави виправдані» [14]. Тобто держава свідомо спотворювала особисті відносини батьків і дітей. Ґрунтовно Д. Гойченко подає факти свідомого розпалювання владою взаємної ненависті в особистих відносинах між селянами [14]. У світлі

наведених у мемуарах фактів можна погодитися з думкою С. Алексієвич про події тридцятих років: «З одного боку система шматувала людину, з іншого – люди не жаліли одне одного» [15].

Д. Гойченко зауважує, що Голодомор прямо впливав на психіку людей. Одні нервували й без кінця ходили і ні на хвилину не могли відволіктися від почуття голоду. Вони втратили здатність спати і блукали навіть вночі. Інші ж навпаки мали надзвичайну схильність до сну і спали майже цілодобово [14]. Як спілкувалися люди в голодному українському селі в тридцять роки свідчить П. Григоренко. Він, уже будучи міським мешканцем, приїхав у рідне село і був вражений тим, що під впливом голоду докорінно змінилися особисті стосунки селян. Його вітання односельцям залишилися без відповіді. Селяни мовчки проходили мимо. Для українського села до Голодомору подібна поведінка була зовсім нетиповою [16]. Звичайно, що не всі селяни раніше були зразком ввічливості, але, щоб не відповісти на вітання перехожого, такого не було.

Ю. Смолич фактично не торкається теми, як вплинули на особисті відносини письменників масові репресії тридцятих років. Виключенням може бути лише нарис про О. Вишню, в якому змальовується зустріч у 1943 році у Москві українських письменників з О. Вишнею, який десять років поневірявся в концтаборах. Ю. Смолич не акцентує уваги читача на питанні, чому О. Вишня потрапив за ґрати, лише підкреслив, що при першій зустрічі Вишня дивився на нього з недовірою, він не знав як приймуть його колишні «товариші по перу». Коли ж Смолич спитав Вишню чи буде той тепер писати? Вишня відповів «так гірко, що серце розривалося»: «Хіба ж я тепер зможу?» [9, с. 227]. Висновок може бути тільки один – репресії тридцятих років прямо впливали на взаємини у середовищі письменників, але автор мемуарів лише ледь торкнувся цієї проблеми. Водночас він подає окремі негативні моменти в особистих відносинах українських письменників, які виникли під впливом життєвих реалій на початку тридцятих років. Готувалася до вистави в московському театрі п'єса Ю. Смолича «По той бік серця». Блискуче пройшла генеральна репетиція. Раптом у приміщенні театру з'явився І. Ю. Кулик – український письменник, партійний і громадський діяч, який у той час у Харкові «порядкував письменницькими справами». І. Кулик заявив, що «дуже радіс, що репертком так уважно попрацював з автором і театром, і вітає театр і автора з дозволом на постановку, бо жодних заперечень проти спектаклю не має». Потім він

під приводом потреби зателефонувати родичу зайшов у кабінет директора театру і став говорити по телефону. Та телефонував він не родичу, а наркому освіти Бубнову, якому підлягали театри, і сказав таке: «Готуються післязавтра випустити спектакль Смолича «По той бік серця», але допустити цього не можна ні в якому разі: спектакль порочний!». Справа в тому, що він говорив в кабінеті директора, а Ю. Смолич і директор театру був у приймальні і нічого не чули б, але випадково телефон був підключений до селекторного зв'язку і вся розмова гучно транслювалася до приймальні. Директор кинувся в кабінет і загорлав: «Іване Юліановичу! Що ж це ви робите? Це ж підло!» Кулик «блідий як папір» шмигнув геть з кабінету. Були і такі особисті відносини. Враховуючи те, що І. Кулик у 1934 році очолив спілку радянських письменників України, то його стиль не міг не мати впливу на загальну атмосферу життя спілки [17].

Однак, спогади Ю. Смолича обходять гострі питання розвитку особистих відносин на тлі насильницької колективізації, Голодомору та масових політичних репресій, які Ю. Смолич сором'язливо називав «порушенням соціалістичної законності».

Автори, спогади яких не піддавалися цензурі, висвітлили процес взаємного спілкування в часи масових політичних репресій досить детально. Зокрема, Д. Гойченко згадує: «Дійшла, нарешті, черга й до мене. На зборах мені було пред'явлено звинувачення в покровительстві “ворогу народу”». Покровительство це виявилось в тому, що Гойченко, будучи одним з керівників підприємства, видав у свій час путівку до санаторію недавно заарештованому «ворогу народу». «Звичайно, я був з тріском знятий з роботи і тепер лише потрібно було чекати арешту». І тут він змальовує, як це вплинуло на особисті стосунки. Люди, яким він в міру своїх можливостей, сприяв, тепер виступали проти нього з великою люттю. «Правда, одні виступали з метою відхреститися від мене, як від кандидата у вороги народу і показати пильність, а іншим явно доставляло задоволення поносити і бити людину, яка тільки що у них користувалася пошаною і повагою, і робила їм добро» [14]. Мемуари свідчать, що країна була опутана невидимою, але дуже відчутною павутиною доносительства, яке культивувалося державою. Павутина охоплювала суспільство знизу доверху. Д. Гойченко стверджує, що окрім районного ГПУ своїх «стукачів» мали і політвідділи МТС. Очільники цих структур намагалися повною мірою використати особисті взаємини своїх агентів і доручали

їм під час спілкування з людьми вести провокаційні «антирадянські» бесіди [14]. Звичайно, що такі методи не могли кінець кінцем не створити в особистих відносинах людей атмосферу недовіри. Д. Гойченко наголошує: «Ті, хто виніс тортури і прозрів, не всі відкрито виказують своє засудження більшовизму. Деякі навіть продовжували його вихвалити. Робилося це з метою маскування, бо не було камери без стукачів, завербованих НКВД із числа «ворогів народу» за допомогою залякування, обіцянок полегшити долю або ж підкупом підгодовування чи цигаркою. Стукачами можуть рівною мірою виявитися люди всіх прошарків суспільства, але вони звичайно вербуються із самих боягузливих і підлих ... Особливо старанних стукачів переводять почергово в різні камери. Часто підсаджують у камери співробітників НКВД. Але якщо вже такий тип буде розпізнаний ув'язненими – тоді тримайся...» [14].

Мемуарист показав, як змінювалися стосунки в родині у зв'язку з масовими арештами. У в'язниці чимало арештованих вважало, що дружина за таких обставин не може залишатися вірною законному чоловіку і тому переживати за неї, страждати зовсім недоцільно. Вони насміхалися над тим, хто кохав і вірив дружині, заявляючи, що вірних дружин не існує взагалі. Мемуарист з боєм визнає, що до арешту він і сам бачив, що дуже великий відсоток дружин заарештованих «підгулюють», а деякі виходять заміж. Були численні випадки, коли під тиском НКВД дружини заради врятування дітей і себе відмовлялися від своїх чоловіків. Однак, вважав, що говорити, що всі дружини розпутні є нісенітницею і наклепом [14]. Гойченко наводить приклад, який пояснює, чому дружини по відношенню до своїх заарештованих чоловіків нерідко займали осудливу позицію. Коли йому пощастило вирватися із в'язниці, то він, насамперед, зайшов до дружини одного із своїх товаришів по ув'язненню, який на той час сильно захворів. Далі цитата: «Я їй передав від нього уклін і сказав, що його стан потребує підтримки продуктами. У відповідь його дружина відповіла лайкою на його адресу. – Він і сякий, і такий, сидить собі там і не думає про те, що у нього залишилися вдома діти, і навіть листа не надішле – кричала вона. – Не діждеться, щоб я йому ще щось давала... Я вкотре впевнився, що за стінами НКВД мало хто має уяву про те, що робиться в його стінах» [14]. Тобто можна зробити висновок, що пересічні громадяни просто не знали в яких умовах знаходяться арештовані НКВД. Влада і таким чином спотворювала особисті відносини в родині.

Маловідомі факти з життя і особистого спілкування українців в концтаборах висвітлює С. Підгайний у спогадах «Недостріляні». Він стверджує, що на Соловках 80% в'язнів складали українці і висвітлює міжнаціональні особисті відносини у таборі. Зупиняється автор і на такому питанні як особисті взаємини чоловіків і жінок за умов ув'язнення [18]. У праці «Українська інтелігенція на Соловках» автор підкреслює, що на Соловках «українці забували про колишні сварки і браталися», тобто особисті відносини несли позитивний заряд. Українці підтримували українців і допомагали один одному врятуватися за тяжких умов ув'язнення [19]. Автор зачіпає і специфіку сімейних відносин в умовах табору [19].

Д. Гуменна дуже виразно показала процес цюкування особистості в тридцять років і прояви цього цюкування у відносинах людей. Коли вона була у складі української делегації в Туркменії, то двоє членів делегації – ревні комсомольці, дізнавшись, що вона з розкуркуленої сім'ї, почали її тероризувати: «кпини, зауваги, прямі лайки – «буржуазная сволоч», «кулачка». Авторка підкреслює розв'язність цих комсомольців в особистому спілкуванні. Вони говорили суржилом: «пайдем подшамаем», «грубо падрубали» (гарно попоїли), «Во! На большой с приспичкой!», «Не бузі!». Гуменна констатує: «Я вже не могла витримати...» [4, с. 340]. Вона згадує, що в часи гоніння не тільки можновладці «обливали мене холодом, але й свої, недавно ще ніби приятелі». Деякі з них, коли її бачили здалека – переходили на інший бік вулиці. «Деякі здалеку вітаються, другі вдають, що не бачать» [4, с. 340, 397, 412]. Вона змальовує зустріч друзів у тридцять років: «Не знаю, чи потрібна була та наша зустріч – така вона була зв'язана... А як нема щирості й вільного вислову, то нема й радості товариської зустрічі. Далі балачок про женячку та про те, де хто працює, якимось не йшло, замирало на вустах. Так налягала невидна тінь на звичайні людські взаємини, кожне кожного боїться» [4, с. 412].

Важливі спостереження особистих відносин на тлі репресій тридцятих років зафіксував В. Кравченко, який працював тоді одним із керівників на великому промисловому підприємстві у місті Нікополь. Він відзначив, що на особисті стосунки людей негативно впливав таємний нагляд, про який люди здогадувалися. Зокрема, коли йому потрібно було відверто поговорити з колегою, то він запропонував вийти з автомобіля і пройтися пішки, тому що персональні шофери зазвичай працюють на НКВД і краще, щоб вони не чули

розмови своїх шефів [20]. Потім зникла довіра у відносинах між людьми, які раніше були щирими приятелями і досить вільно спілкувалися на різноманітні теми. А з розпалом політичних репресій всі стали дуже обережними у спілкуванні і намагалися триматися подалі один від одного [20].

На зборах партійного активу Нікополя був зачитаний таємний лист ЦК ВКП(б), в якому вимагалось шукати ворогів серед однопартійців. Висновок, який логічно витікав з листа, був недвозначним: тепер виміром вашої відданості владі буде кількість ваших доносів на найближчих друзів. Ті ж, хто поставлять особисту дружбу вище інтересів партії, повинні будуть нести відповідальність [20]. За тих умов ця погроза означала в кращому випадку заточення у в'язницю. Кравченко підкреслив, що з цього моменту стало справою «честі» доносити і викривати «таємних ворогів» партії. У результаті люди боялися говорити з найближчими друзями, відсторонювалися від родичів і колег. Бо ніхто не міг гарантувати, що вони не заражені бацилами страшної епідемії, що охопила всю країну. Люди забували, що «колись на світі існували такі речі, як відвертість, відданість, дружба» [20].

Для дослідника важливим джерелом є документальний роман А. Кузнєцова «Бабин Яр». Він цілком може бути віднесений до мемуарного жанру. Його автор на початку своїх спогадів недвозначно заявляє: «Я пишу так, начебто даю під присягою юридичні свідчення на самому високому чесному суді – і відповідаю за кожне своє слово. В цій книзі тільки правда – ТАК, ЯК ЦЕ БУЛО» [21, с. 6]. Хоч автор тільки невелику частку своїх спогадів присвячує тридцятим рокам, але він висвітлює цікаві факти про особисте спілкування українців у цей період. Зокрема, про вплив масових політичних репресій на особисті стосунки пересічних киян. Він свідчить, що ще на початку тридцятих років його дід у спілкуванні з гостями мав одну тему для розмови – як раніше було добре і люди були ситі і багаті, і як більшовики-босики все загубили. Коли ж у 1937 році дідового друга заарештували за розказаний у черзі анекдот, і друг пропав безвісти, як потонував, то дід вже боявся заводити мову про більшовиків-босиків, замкнувся і говорив лише про те, як у старовину добре жилося. Відверто він міг лише спілкуватися з Богом, якому, стоячи перед іконами на колінах, розповідав про свою ненависть до більшовиків, бо «знав, що вже хто-хто, а Господь вислухає і не продасть» [21, с. 15].

Недовіра в особистому спілкуванні була природним проявом існуючих реалій доби масових

політичних репресій. І це стосувалося всіх без виключення. Як пересічного міщанина, так і високопосадовця. У мемуарах відомого радянського розвідника В. Кривицького «Я був агентом Сталіна» описана сцена зустрічі з близьким другом біля залізничних кас у Ленінграді в 1937 році. В. Кривицький тільки приїхав з-за кордону. Спитав у друга як справи. Друг «озирнувся навколо і відповів приглушеним голосом: – Арешти, одні арешти. Тільки в одній Ленінградській області арештовано більш ніж 70 відсотків всіх директорів заводів, включаючи військові... Ніхто не застрахований, ніхто нікому не довіряє» [22]. В Україні було те ж саме. Про це свідчать, зокрема, мемуари сина директора «Криворіжсталі» в 30-і роки Є. Весніка. Він свідчить, що коли влітку 1937 року заарештовували замісника директора «Криворіжсталі», невдовзі заарештували і самого директора [23].

Колишній голова Раднаркому СРСР В. Молотов мемуарів не написав, але залишив розповіді про свою діяльність, які були записані журналістом Ф. Чуєвим. У них В. Молотов торкнувся і людських взаємовідносин в Україні у 20–30-х роках ХХ ст. Він відверто говорить, що розпалював класову ворожнечу в ході «викачування хліба» в українських селян. Зокрема, постійно підкреслював, що потрібно «придушити куркуля». Хоч із його розповіді випливало, що душили не тільки куркуля, а всіх селян, хто мав хліб. Він же зізнається, що хліб «викачували» за цінами, які були нижче ринкових і селянам вони були зовсім не вигідні. Але, застосовуючи різні «доволі різкі заходи», розпалюючи ворожнечу між селянами під прапором боротьби з куркулем, В. Молотов об'єктивно сприяв руйнації особистих нормальних стосунків між українськими селянами [11]. Вищенаведені факти відносяться до кінця двадцятих років, але такий «стиль» насаджування класової боротьби в українському селі значно посилювався у тридцяті роки. Молотов свідомо йшов по шляху зла і виправдовував цей шлях. Зерна зла, які він сів в Україні, не могли не зійти в подальшому загостренням особистих стосунків на селі. В. Молотов згадує масові політичні репресії і цілком їх виправдовує. Він розповідає, як допитували українця В. Чубаря, якого характеризує як дуже обережну і розумну людину, котрий, будучи заступником голови Раднаркому СРСР, дружив з іншим заступником голови уряду СРСР – М. Антиповим. Тобто особисті відносини між цими людьми були приятельськими. Але після арешту Антипова була проведена в присутності Сталіна та його оточення очна ставка Антипова і Чубаря. Антипов почав

розповідати те, що йому, очевидно, надиктували слідчі НКВД. Чубар не витримав і сказав: «Я таку змію на своїх грудях тримав! Змія на моїх грудях, провокатор!» Навіть Молотов, який був на цій очній ставці, визнав, що «Антипова не у всьому повірили, я вже відчував, що він може наговорити...» [11]. Проте Сталін вирішив Чубаря знищити. Приклад відносин В. Чубаря і М. Антипова свідчить, що приятельські стосунки людей під тиском обставин тридцятих років руйнувалися в цент.

Висновки. Таким чином, після огляду мемуарів можна з впевненістю сказати, що вони у цілому дають багатий матеріал для дослідження особистих стосунків у тридцяті роки. Але потрібно зауважити, що мемуари, котрі пройшли державну цензуру, обходять гострі кути. Приміром, розлогі мемуари Ю. Смолича фактично замовчують вплив Голодомору і масових політичних репресій на особисті стосунки людей. Хоча і в них зустрічаються факти, які дозволяють зробити висновок про викривлення особистих стосунків у ці роки. Мемуари, які не піддавалися державній цензурі, свідчать про те, що тридцяті роки внесли суттєві зміни в особисте спілкування людей. Зокрема, свою роль зіграла боротьба влади з так званим «українським буржуазним націоналізмом». Певна частина інтелігенції під страхом отримати звинувачення в націоналізмі намагалася підкреслити свою лояльність фактичною відмовою від культури свого народу. Вже те, що деякі особи у спілкуванні з друзями-українцями перейшли з української на російську мову, говорить про суттєві зміни в особистих відносинах. Однак, частина національної інтелігенції не піддалася тиску влади і продовжувала спілкуватися українською мовою. Репресії тридцятих років мали наслідком те, що сотні тисяч українців опинилися у в'язницях і таборах. Там також значну роль грали особисті відносини. Автори мемуарів свідчать, що українці підтримували земляків, хоча в цілому звикали жити замкнено й приховано. Однак і на волі українці остерігалися один одного і навіть в дружніх компаніях не завжди були відвертими. Як зафіксував один із мемуаристів: люди забували, що колись на світі існували такі речі, як відвертість, відданість, дружба. Негативно впливала на особисте спілкування людей і створена владою система доносителства, яка живила атмосферу недовіри у відносинах. Автори стверджують, що атмосфера недовіри до ближнього пронизала не тільки верхи, але і низи суспільства. Прості люди були залякані не менше ніж чиновництво

та інтелігенція. Як зауважив один із сучасників: тільки Господь вислухає і не продасть. Значний вплив на людське спілкування мав і Голодомор. Під страхом голодної смерті люди забували про норми людської поведінки, відносилися один до одного з позицій тваринного виживання. Цьому сприяла влада, яка під гаслом боротьби з куркулем

розпалювала в країні класову ворожнечу. Матеріали спогадів дають можливість зробити висновок, що особисте спілкування людей у тридцяті роки зазнало суттєвого викривлення і мало відчутний вплив на спілкування у наступні десятиліття. Цю проблему, на думку автора, варто розглянути надалі.

Список літератури:

1. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938) / С. В. Кульчицький, В. Ю. Васильєв, Г. Г. Єфіменко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України, 2013. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009413> (дата звернення: 15.06.2025).
2. Христова Ю., Рец В. Механізм здійснення масових репресій в УРСР у період «Великого терору» 1937–1938 рр. у контексті «куркульської операції». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2019. Том 30. (69) № 4. С. 106–110. DOI: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/4.18>
3. Ігнатова Л. Залучення студентів вищих технічних закладів освіти до суцільної колективізації в УСРР (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.). *Сторінки історії*. 2024. № 58. С. 213–225. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.58.2024.309247>
4. Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. Київ : Дніпро, 2004. 520 с.
5. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Едмонтон : Канадський інститут українських студій, 1987. 744 с.
6. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон : Канадський інститут українських студій, 1985. 417 с.
7. Гончар І. Спогади. *Пам'ятки України*. 1993. Ч. 1–6.
8. Семененко О. Харків, Харків... Б/м : Сучасність, 1977. 240 с.
9. Смолич Ю. Рассказ о непокое. Москва : Известия, 1971. 560 с.
10. Шевельов Ю. Я, мені, мене... (і довкруги). Спогади. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sheveliov_Yurii/Ya_mene_mene_i_dovkruhu_Spohady/ (дата звернення: 02.05.2024).
11. Чувєв Ф. Сто сорок бесед с Молотовым. URL: https://royallib.com/book/chuev_feliks/sto_sorok_besed_s_molotovim.html (дата звернення: 02.04.2021).
12. Копелев Л. И сотворил себе кумира... URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0010221> (дата звернення: 23.05.2024).
13. Сосюра В. Третя Рота. Київ : Знання, 2010. 352 с.
14. Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10752> (дата звернення: 10.10.2024).
15. Алексиевич С. Время секонд-хенд. URL: <https://loveread.ec/book-comments.php?book=28332> (дата звернення: 01.09.2024).
16. Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс... URL: http://belousenko.de/books/grigorenko/grigorenko_rats.pdf (дата звернення: 23.05.2024).
17. Смолич Ю. Мозаїка. З тих років (курйози). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Smolych_Yurii/Mozaika_Z_tyx_rokiv_kkurioz/ (дата звернення: 01.06.2025).
18. Підгайний С. Недостріляні. Т. 1. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/3700-pidgayniy-s-nedostrilyani-t-1/> (дата звернення: 12.05.2025).
19. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках (спогади 1933–1941). URL: <https://surl.li/kyqnvnd> (дата звернення: 15.05.2025).
20. Кравченко В. Я избрал свободу. URL: https://royallib.com/book/kravchenko_viktor/ya_izbral_svododu.html (дата звернення: 05.05.2025).
21. Кузнецов А. Бабий Яр. Б/м : «Посев», 1973. 180 с.
22. Кривицкий В. Я был агентом Сталина. URL: https://royallib.com/book/krivitskiy_valter/ya_bil_agentom_stalina.html (дата звернення: 07.05.2025).
23. Весник Е. Дарю, что помню. URL: <https://litlife.club/books/153749/read> (дата звернення: 10.02.2025).

Serhiienko S. Yu. REFLECTION OF THE PERSONAL RELATIONSHIPS OF UKRAINIANS IN THE 1930's IN MEMOIRS

Based on the analysis of memoirs, the article highlights the influence of the historical realities of the 1930's on the personal relationships of people within the Ukrainian statehood existing at that time. The author notes that memoirs that fell under the influence of state censorship avoid the problems of forced collectivization and the Holodomor, as well as mass political repression. That is why the vast majority of the memoirs reviewed in this article were not subjected to state censorship. However, memoirs that were clearly affected by it are also considered. They contain materials that highlight the issue to some extent. The author emphasizes that when analysing memoirs, he tried to take into account not only facts and theoretical reflections, but also the personality of the memoirist, their social status in the 1930's and during the period of writing memoirs, and, undoubtedly, the influence of state censorship and the so-called "internal censor" on the content of their memoirs. All uncensored memoirs assert that personal relationships in the thirties were significantly different from those in the twenties. If the twenties are presented in memoirs as a period of relatively free personal communication, then, according to memoirists, in the thirties the authorities did everything to ensure that this communication was under their control. It is emphasized that a similar situation existed throughout the USSR, but the pressure of the authorities was the most brutal in Ukraine. It was in the thirties that restraining the development of Ukrainian culture and the outright persecution of the national intelligentsia intensified significantly. Whereas in Russia the term "enemy of the people" was applied only to representatives of the so-called "enemy" classes, in Ukraine this term primarily referred to those who defended the interests of the nation. The authorities considered them nationalists, bitter enemies of internationalism, which was one of the cornerstones of the Bolshevik theory. That is, a nationalist was undoubtedly considered an "enemy of the people". The author gives examples of persecution of Ukrainian cultural figures for "bourgeois nationalism" and presents the facts about how this affected the personal communication of Ukrainians. In particular, it is emphasized that in the late thirties, a person could be accused of nationalism just for speaking Ukrainian. Memoirs show that people in those years were afraid to express their thoughts openly in personal communication. Sincerity was dosed and excluded the expression of opinions that could be interpreted as anti-Soviet even among friends. The author highlights the opinion of one of the memoirists that in their relationships with ordinary people, members of the ruling party were guided not only by party discipline but also by cruelty and inhumanity. The article presents the facts of the impact of forced collectivization and the Holodomor on human relationships. It also highlights the personal relationships of Ukrainians in places of detention. The author emphasizes that mass political repression had a negative impact on the personal relationships in families. The author concludes that the terrible events of the thirties influenced people's behaviour in the following decades.

Key words: personal relationships, thirties, authorities, Holodomor, memoirs, repression.